

سفرنامه میرزا نصرالله اصفهانی به خطه فارس الی بندر عباس

دکتر محمدباقر وثوقی*

مطالعات تاریخی و اجتماعی خلیج فارس در دوره قاجاریه به شدت تحت تأثیر تحلیل‌ها و مطالعات مورخان کمپانی هند شرقی و از آن جمله لوریمر،^(۱) ویلسون،^(۲) مایلز^(۳) و سالدانها^(۴) است. به عبارت دیگر بخش عمده تحقیقات منتشر شده پیرامون تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس متأثر از نوشته‌های مورخین انگلیسی و به ویژه مأمورین سیاسی و اداری کمپانی هند شرقی بوده و سایه تحلیل‌ها و برداشت‌های گاه مغرضانه آنان بر این تحقیقات گسترده شده است. طی چند دهه پیش با سرمایه‌گذاری برخی از کشورهای عربی و مراکز تحقیقاتی آنها، اسناد و مدارک انگلیسی مرتبط با خلیج فارس در سطح گسترده چاپ و منتشر شده و تحت عنوان سلسله انتشارات (Archive edition)^(۵) و در بعضی موارد با عناوینی جعلی "Arabian Gulf" در اختیار عموم قرار گرفته است. حجم گسترده چاپ این اسناد در ابعاد بیش از هزار و صد جلد کتاب و گزینشی شدن برخی از اسناد منتشر شده و استفاده از عناوین جعلی و خودساخته موجب شده است تا سلامت و دقت مطالعات مرتبط با خلیج فارس به ویژه در مواردی که حاکمیت ایران مورد بررسی است به شدت به خطر افتاده و بر اساس این اسناد گزینشی تحلیل‌ها و برداشت‌های نادرستی تحت عناوین مطالعات تاریخی در اختیار جوامع علمی قرار گیرد.^(۶) مهم‌ترین ویژگی اینگونه اسناد عبارتند از گزینشی بودن، حذف بسیاری از اسناد مرتبط با حاکمیت ایران در خلیج فارس، بزرگ جلوه دادن تمایزات عربی و ایرانی در منطقه، منعکس کردن بیش از اندازه اسناد مرتبط با روسای محلی و قبایل ساکن حوزه خلیج فارس، تلاش برای

هویت بخشیدن به برخی از جریانهای سیاسی در خلیج فارس و از همه مهم‌تر نشان دادن چهره کاملاً تهاجمی و توسعه طلبانه ایران در این منطقه است. یکی از راههای موثر مقابله با این جریان عظیم فرهنگی، انتشار و چاپ اسناد و مدارک ایرانی و معرفی آن به مجامع علمی است. به عبارت دیگر محققان و مورخان داخلی این رسالت را در مورد دفاع از حق حاکمیت تاریخی ایران در خلیج فارس برعهده دارند و مهم‌ترین وظیفه آنان شناسایی و معرفی و انتشار اسناد و مدارک بومی و تحقیقاتی است که کمتر تحت تأثیر تحلیل‌ها و برداشت‌های مغرضانه مورخین کمپانی هند شرقی باشد.

یکی از افرادی که تاکنون در این زمینه خدمات ارزشمندی را به انجام رسانیده است جناب آقای «محمدعلی کریم‌زاده تبریزی» است که با چاپ و انتشار اسناد بومی در مورد تاریخ ایران سهم بسزایی را در معرفی این گونه اسناد داشته است و تاکنون دو مجموعه سند منحصر و منتشر نشده پیرامون تحولات خلیج فارس از ایشان منتشر شده که یکی از آنها تحت عنوان «اسناد و فرامین منتشر نشده قاجاری از دوران فتحعلیشاه قاجار»^(۷) و دیگری «اسناد متفرقه قدیمی»^(۸) است. در کتاب نخست تعدادی اسناد منحصر از روابط پادشاهان قاجار با امام مسقط در مورد مسئله بندرعباسی به چاپ رسیده که در نوع خود قابل توجه و کتاب بعدی حاوی تصویر اسناد سفرنامه یکی از کارگزاران ایرانی عصر ناصری به بوشهر و بندرعباس است.

انتشار سفرنامه «میرزا نصرالله اصفهانی» به بنادر جنوب در واقع مکمل اطلاعات بومی است که پیش از این تاکنون منتشر شده است که از آن جمله‌اند: دو سفرنامه از جنوب - مربوط به دوران محمدشاه و ناصرالدین شاه قاجار^(۹) - و سفرنامه محمدابراهیم کازرونی^(۱۰) و «تحولات سیاسی صفحات جنوبی ایران»^(۱۱) است. دو سفرنامه نخست مربوط به سالهای ۱۲۵۶ و ۱۳۰۷ قمری و سفرنامه بعدی مربوط به سالهای ۱۲۵۰ تا ۱۲۶۴ قمری و گزارش دیگر رویدادهای سال ۱۳۳۸ قمری را دربر گرفته است. سفرنامه منتشر شده توسط آقای «محمدعلی کریم‌زاده تبریزی» مربوط به سال ۱۲۹۸ قمری است و در واقع تکمیل کننده اطلاعات منتشر شده قبلی است.

اصل سفرنامه در ۶۸ صفحه به خط نستعلیق شکسته نوشته شده است و در آغاز آن آمده است: «شرح مسافرت این بنده درگاه خلائق امیدگاه میرزا نصرالله اصفهانی بر حسب امر جناب جلالت‌مآب اجل اکرم افخم آقای امین‌السلطان مدظله العالی بخرطه فارس الی بندرعباس و مضافات و وقایع آنحدود در ثیلان ثیل سنه ۱۲۹۸».

لازم به ذکر است که در اواخر عصر ناصری از مهم‌ترین مشکلات مربوط به اداره بنادر و جزایر خلیج فارس، چگونگی کنترل و نظارت و دریافت عواید مالیاتی گمرک و عوارض خروج و ورود کالا بود. ناصرالدین شاه قاجار در سال ۱۲۹۸ قمری درصدد ایجاد راه حلی برای پایان دادن به مسئله برآمد و برنامه جدیدی برای سامان دادن به امور گمرکی بنادر و جزایر خلیج فارس ارائه کرد.^(۱۲) طراح و مجری این برنامه جدید «آقا ابراهیم امین‌السلطان» از نزدیکان و مشاوران اصلی شاه بود. شاه ایران او را به سمت وزیر دربار اعظم و خزانه گمرک منصوب کرد. «امین‌السلطان» درصدد احیای درآمد‌های گمرک برای

دولت بود اما نمی‌توانست در مقابل ظل‌السلطان اقدام مستقیمی انجام دهد زیرا هرکسی را که برای تصدی گمرک جنوب می‌فرستاد ظل‌السلطان نمی‌پذیرفت.^(۱۳) امین‌السلطان پس از مشورت با شاه و جلب موافقت او «حسینقلی خان نظام‌السلطنه مافی» را مأمور امور گمرکی فارس و بنادر کرد. «اعتمادالسلطنه» از این رویداد به تشکیل سازمان جدید تحت عنوان «حکومت بندرات فارس» یاد کرده است.^(۱۴) نظام‌السلطنه مافی در بخشی از خاطرات خود در این مورد می‌نویسد: «امین‌السلطان از آن حقه‌بازی‌هایی که داشت کتابچه مفصل لغوی نوشت و برد حضور شاه و سر او را با قیطان بست و مهر و لاک کرد که بعد از ورود بنادر بخوانم. کتابچه‌ای در تعلیمات عامیانه به قدر فهم خودش برای تکلیف یومیه تا مراجعت به تهران نوشت و فرامینی به ظل‌السلطان و صاحب دیوان که پیشکار فارس بود و حاکم کاشان صادر کرد. من در اول برج دلو سنه ۱۲۹۹ تهران بیرون رفتم. با این حالت باز به اسم آن که شما یک نفر میرزا لازم دارید و میرزا نصرالله اصفهانی که سابق نویسنده رحیم‌خان گمرکجی بوده است از امور گمرکی بصیر است، این میرزا نصرالله را که طرف وثوق و لئله اطفال خودش بود، همراه من کرد. دانستم منظورش این است که راپرتچی داشته باشد؛ قبول کردم.»^(۱۵)

«میرزا نصرالله اصفهانی» که در خاطرات «نظام‌السلطنه مافی» به آن اشاره شده نویسنده سفرنامه‌ای است که در اینجا به معرفی آن پرداخته می‌شود. «میرزا نصرالله اصفهانی» در این مورد و در تأیید اطلاعات نظام‌السلطنه می‌نویسد: در اواخر معامله تیلان تیل بعرض رسید که اگر شخص امینی از جانب دیوان میمون اعلی مأمور بضبط گمرکخانه‌های خطه فارس از دارالخلافه باهره الی بندرعباس شود از روی دقت و بصیرت عمل آنحدود را ضبط نماید تفاوت کلی از جهت دیوان اعلی حاصل خواهد شد. جناب موتمن السلطان سعدالملک را با کتابچه دستورالعمل مفصل مأمور و این چاکر را نیز به اسم سر رشته‌داری گمرکخانه‌های محروسه در خدمت جناب معظم‌الیه مأمور و مخارج سفر را از اکل و شرب و علیق حیوان و کرایه و مواجب نوکر نقد به خزانه مبارکه محول فرموده دریافت گردید.»

«سفرنامه میرزا نصرالله اصفهانی» حاصل مسافرت او به اتفاق «نظام‌السلطنه مافی» از طریق کاشان و اصفهان و شیراز به بوشهر و پس از آن اعزام او به بندر لنگه و بندرعباس و دوبار مراجعت او به این مناطق است. سفرنامه شرح مختصری از مسیر تهران به شیراز را دربر دارد و پس از آن به سفر بوشهر پرداخته شده است. توصیف بوشهر بسیار مختصر است و پس از آن نویسنده در ذکر «مسافرت بندر لنگه و بندرعباس»^(۱۶) به شرح مسافرت خود به این دو بندر پرداخته است. توصیف او از بندر لنگه حاوی مطالبی است که در دیگر سفرنامه‌های نامبرده کمتر به چشم می‌خورد که از آنجمله‌اند: اسامی تجار عمده لنگه، توصیف عمارات و ابنیه، توضیح درباره تجارت مروارید، نحوه عملکرد حاکم بندر لنگه و شرح فعالیت‌های «حاج سیدمحمد مجتهد بحرینی» از علمای شیعه آن دیار و اشاره به مبلغ مالیات دیوانی و گمرکی آن بندر است.

بخش بعدی او شرح مسافرت دریایی از طریق بندر لنگه به بندرعباس است و در توصیف این بندر به مطالب جالبی اشاره دارد که از آنجمله‌اند: اقدام برای ساختن اسکله و برآورد هزینه احتمالی آن، توصیف ابنیه و عمارات مهم، ترکیب مذهبی، بیماری زار و نحوه معالجه آن، مشکلات زندگی در این بندر و نحوه

قرار و مدار اجاره گمرکخانه.^(۱۸)

پس از آن نویسنده شرح کوتاهی از مراجعت دریایی خود از بندر عباس به بندر لنگه آورده که در آن توصیف حالت شخصی‌اش در هنگام وقوع طوفانی دریایی قابل توجه است.^(۱۹) در این بخش از سفرنامه نویسنده به بخشی از تاریخ لنگه پرداخته و از شیخ یوسف حاکم وقت آن بندر و مقاومت او در برابر پرداخت درآمد گمرکی و نحوه راضی کردن او پرداخته شده است.^(۲۰) تشریح بازگشت دریایی از بندر لنگه به بوشهر و سپس دریافت حکم «نیابت حکومت بندرعباس» و صورت تلگراف آن و نحوه بازگشت به بندرعباس که با توصیف جالبی از نحوه اقامت در کشتی انگلیسی است بخش بعدی سفرنامه را شامل می‌شود.^(۲۱) نویسنده در سفر بعدی خود به بندرعباس مسافرتی به میناب و نیلاقات «کوه گنو» و «جزیره قشم» داشته که حاوی اطلاعات جالب و مفیدی به ویژه درباره میناب و قشم در این دوره است.^(۲۲) «میرزا نصرالله اصفهانی» در هنگام اقامت در بندرعباس به بیماری سختی دچار شده با کسب اجازه از «نظام‌السلطنه مافی» از طریق دریا به بوشهر مراجعت نموده است. در سفرنامه او اسامی آبادیها و قرای بندرعباس و بندر لنگه و میزان دریافت مالیات گمرکی آنها نیز ذکر شده است.^(۲۳) که در دیگر منابع بچشم نمی‌خورد. نویسنده در پایان سفرنامه خود شرحی نسبتاً مفصل از نحوه استقرار نیروهای قاجاری در بندر عباس طی سالهای ۱۲۷۰ تا ۱۲۷۲ هجری قمری آورده و در پایان متن معاهده «امام مسقط» در مورد اجاره بندرعباس را ذکر کرده است.^(۲۴) که با شرح آن سفرنامه او به پایان می‌رسد.

اگرچه نمی‌توان به طور کامل در این مختصر به موضوع اهمیت جایگاه این سفرنامه در مطالعات مرتبط با خلیج فارس اشاره نمود اما در یک نگاه کلی و با توجه به مشکلاتی که در مقدمه این مقاله به آن اشاره شد می‌توان گفت که انتشار این سفرنامه گامی به جلو در تحقق انتشار منابع بومی در مطالعات خلیج فارس و تأییدی دیگر بر مسئله استمرار حاکمیت ایران بر بنادر و جزایر آن است و سند و مدرک تازه‌ای برای استفاده در تحقیقات تاریخی این منطقه مهم محسوب می‌شود و از این نظر باید از ناشر مجموعه جناب آقای «محمدعلی کریمزاده تبریزی» سپاسگزار بود و امیدواریم که مسئولین فرهنگی کشور موضوع «انتشار منابع بومی» را جدی‌تر از پیش دنبال کرده تا بتوان از این راه در تسهیل امور مرتبط با تحقیقات خلیج فارس گامی موثر برداشت.

بنام خداوند جان و خرد بیشگفتار

در سی سال اخیر که میگاهی به جراحی‌های لنین سر می‌زدیم به اسنادی برمی‌خوریم از جنبه استثنائی دانش و در مولودی متعصر بقدر نیز بشمار می‌آید چون اغلب آنها زبانی چندینا نداشت و از تقسیم و آرایش علمانی نیز بی‌اصیب بود مانند آبراهای بشمار می‌رفت و در نتیجه قسمت می‌شد و چند هفتاد هشتاد می‌بود.

از طرفی مشربان مشهور و پولدار جراحی‌ها چون دنیال تجارت و خریه و فروش اشباه بودند توجهی بان این آثار فرسوده و ناآشنا نداشتند و اگر احياناً زبانی پیدا میشد با مختصر پرداخت اضافاتی از میان بدر می‌رفت و صیقلی عارض می‌گردید.

بسیار اتفاق می‌افتاد بسته و کاروانی بر از اشباه مدرنس و در هم و برهمی پیش می‌آمد که محجوب انواع و اقسام کتابها و فرمان‌ها و دست نوشته‌ها و مرقع و مینیاتورهای جدید و قدیمه و قلمدان و جلد و قاب آینه و سایر آثار قدیمی دست نومی بود که در جمع یکدیگر به یک شماره فروش می‌رسید که خریدار پس از ابتیاع آنها را سبک و سنگین کرده و جنس مواد نظر را بویملت و بغیر را محضاً به حراج می‌گذاشت و سهیلی از پول خریدش عاید می‌شد و در یکی از این سبکها که تصمیم گشت حدود صد و اندی نامه‌های قدیمی و چندین قطعه عکس ارزنده و از جمله قران ۶۶ صفحائی بخط نستعلیق قطائی بود که در صفحات آخر کتاب ارائه شده است.

دانشم خریداری شده و در جمع مجموعه قرار گرفته است. در این بازار بر ازجمله که در ازان فروش می‌رفتی دارد و تنها در روزهای شنبه فعالیت می‌نماید انواع و اقسام اشباه جدید و قدیمی از هر کشور و ملتی و ندرتاً از ایران عزیز نیز دیدار می‌گردد که خریداران خیره و خوش سلیقه می‌یابند اشباه مورد نظر خود را انتخاب کرده و به ازان بخرن قیمتها خریداری نمایند.

باین ترتیب در مدت سی سال دوری از وطن و خریدهای اتفاقی و تقریبی صاحب مجموعه‌ای ششم که تاکنون از بهترین اشباه دیدار علاقمندان می‌رسد. در این کتاب که انحصاری و استثنائی‌ترین اسناد مجموعه معرفی می‌شود اشباه سوره‌نامه میرزا نصرالله اصفهانی به جزایر جنوب ایران در سال ۱۲۹۸ و دریافت نشان گارتر مظهرالمنین شاه قاجار و اسناد معتدله و سیاسی قدیمی و سایر مدارک گوناگونی است که می‌یابند گویای از باشاخانه‌ها را عریان کرده و پیش روی علاقمندان قرار دهند ضمناً در آخر کتاب بعضی درباره و آثار مازخها و اقلانه جدول‌سازی را نیز نگارنده تلاقی داشته و چاپ آن ضروری بنظر می‌رسد به نقلی درآمده است.

ایشاه است سایر اسناد دیگر که در مجموعه قرار گرفته در جلد دوم این کتاب انتشار یافته و خدمات ناچیز نگارنده به ایران عزیز تلازم بناشد.

لنین ۱۲۹۶ محمد علی - کریمزاده تبریزی

شرح مسافرت میرزا نصرالله اصفهانی بخرطه فارس الی بندرعباس و مضافات

جزوه ۶۸ صفحائی گزارش میرزا نصرالله اصفهانی به اتاک امین السلطان است که از جزایر و مرکب خطه‌های فارس الی بندرعباس و جزایر آن حدود از قیقل شمال و جنوب و میناب و هرمز و قشم و بندر لنگه و غیره دیدار کرده و گزارش جامع و مستندی به اتاک داده که از لحاظ تاریخ اجتماعی و سیاسی جزایر خود خلق فارس در شمال اعلیت می‌باشد.

این جزوه که در حد خود انحصاری بوده و تاکنون انتشار یافته سابق نامورتر خود را در شرح صفحه اول چنین یاد می‌کند.
شرح مسافرت این بنده درگاه خواجه لیلگاه میرزا نصرالله اصفهانی برحسب امر جناب پلاطنتاب اجل اکرم اقصی الله امین السلطان منظره عالی بخرطه فارس الی بندرعباس و مضافات و واقع آن حدود از قیقل شمال سنه ۱۲۹۸ هجری قمری شماره ۶۰۸ مجموعه نگارنده اندازه اصلی ۳۸۵ × ۲۸۵ سانتی‌متر

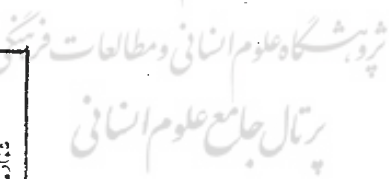
شرح مسافرت این بنده درگاه خواجه لیلگاه میرزا نصرالله اصفهانی برحسب امر جناب پلاطنتاب اجل اکرم اقصی الله امین السلطان منظره عالی بخرطه فارس الی بندرعباس و مضافات و واقع آن حدود از قیقل شمال سنه ۱۲۹۸ هجری قمری شماره ۶۰۸ مجموعه نگارنده اندازه اصلی ۳۸۵ × ۲۸۵ سانتی‌متر

۶۷
 شوقه است شعوا تسلطه دیوانه بندگی سوس بر سار بر لوتون نس
 در آخر حرکتش بر تو تامل بر در آینه کله کله می نماید و در
 پیچیده صا در کمر در سر سبسی رینا و ابالاته که حالت تمام
 و امری که منافی با می دوی ای حرکت قهر و سبب بر آن اقدام
 و اگر خدای بخشنده استوار کند او که خلاف کلی از بند در که
 صا در کله کله می آید ای حرکت تا در لومع از کله کله کله کله
 قرار می نیت می زین میان آن خط کله کله کله کله کله کله کله
 سلطان مالک می می غیر غیرت کوه بر جوقه شوقه کله کله کله کله
 پر خود را فرزند است که کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 هست و کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 سپرد و کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 بعد جانش تر که کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 بر کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله

و فرزند

۶۸
 و کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 غایت و آن کله کله

آرشیدو اسناد
 چمدونه خصوصی . محمد علی کریمزاده تهریزی
 شماره ۱۳۸۸

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

آنچه از سفر استخراجه کردیم آنرا در کتاب خود
 درج نمودیم و آنچه در آنجا بود که از آنجا
 نمانده بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم

۴۹
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم
 و آنچه از آنجا بود که از آنجا نمانده
 بود آنرا در کتاب خود درج نمودیم

پی‌نوشت‌ها:

- 1) Lorimer, J.G. Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and central Arabia, Oxford, Archive edition, 1986.
- 2) Wilson, sir Arnold, The Persian Gulf, London, 1959.
- 3) Miles, S.B. The countries and tribes of the Persian Gulf, London, 1969.
- 4) Saldanha, J.A. The Persian Gulf presics, Archive editions, 1985.

- ۵) برای آگاهی از فهرست اجمالی سلسله انتشارات آن بنگرید به: حبیبی و وثوقی، بررسی تاریخی سیاسی و اجتماعی اسناد بندر عباس، تهران، بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۷، صص ۸۴-۸۳.
- ۶) نگارنده به برخی از تحلیل‌های نادرست و غیرواقعی مورخین کمپانی هند شرقی اشاره کرده است: برای آگاهی بیشتر بنگرید به: وثوقی، محمدباقر، شاه اسماعیل و اکبورکک، مجله تاریخ، شماره یک، سال دوم، ۱۳۸۰، صص ۲۹۱-۲۸۳.
- ۷) کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، اسناد و فرامین منتشر شده قاجاری از دوران فتحعلیشاه قاجار، لندن، ۱۳۸۶.
- ۸) کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، اسناد متفرقه قدیمی، لندن، انتشارات مستوفی، ۱۳۸۶.
- ۹) دو سفرنامه از جنوب ایران، به تصحیح و اهتمام سید علی آل داوود، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۸.
- ۱۰) محمد ابراهیم کازرونی، تاریخ بنادر و جزایر خلیج فارس، تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده، انتشارات موسسه فرهنگی جهانگیری، چاپخانه گیلان، ۱۳۶۷.
- ۱۱) تحولات سیاسی صفحات جنوبی ایران، به کوشش محمدباقر وثوقی، تهران، مرکز اسناد تاریخ دیپلماسی، ۱۳۸۱. (این کتاب حاوی مجموعه گزارش‌های یمن‌الممالک کارگزار بنادر خلیج فارس در سال ۱۳۳۸ قمری است).
- ۱۲) برای آگاهی بیشتر از جزئیات این تحولات بنگرید به: وثوقی، محمدباقر، تاریخ تحولات خلیج فارس و ممالک همجوار، تهران، سمت، ۱۳۸۴، صص ۴۷۵ تا ۴۸۰.
- ۱۳) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: حسینی‌قلی خان نظام‌السلطنه، خاطرات، به کوشش معصومه مافی، منصوره اتحادیه، سیروس سعدوندیان، حمید رام پیشه، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲، باب اول، ص ۹۹.
- ۱۴) اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، الماثر و الاثار، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۷، ص ۴۲۷.
- ۱۵) خاطرات حسینی‌قلی خان نظام‌السلطنه، پیشین، ص ۹۹.
- ۱۶) اسناد متفرقه قدیمی، پیشین، صفحات ۴ و ۵.
- ۱۷) همانجا، صفحات ۹ تا ۱۶.
- ۱۸) همانجا، صفحات ۱۶ تا ۲۴.
- ۱۹) همانجا، صفحات ۲۴ تا ۲۷.
- ۲۰) همانجا، صفحات ۲۷ تا ۳۰.
- ۲۱) همانجا، صفحات ۳۱ تا ۳۵.
- ۲۲) همانجا، صفحات ۳۵ تا ۴۲.
- ۲۳) همانجا، صفحات ۴۳ تا ۴۸.
- ۲۴) همانجا، صفحات ۶۰ تا ۶۶.